

हस्तलिखित ११७९

DĀYA TĀTVA

A

TREATISE

On the Law of Inheritance,

BY

RAGHUNANDANA BHATTĀCHĀRYA.

EDITED BY

LAKSHMI NĀRĀYAN SERMĀ,

Librarian, Sanscrit College.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE

OF

Public Instruction.

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS.

1828.

दूपा

श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं

दायतत्त्वं

श्रीयुतकमिदृसाह्वानुज्ञया

कलिकाताराजधान्या इडुकेशन् मुद्रायन्त्रालये

श्रीलक्ष्मीनारायणशर्माणा शोधितं मुद्रितञ्च

॥ सम्वत् १८८५ । शकाब्दे १७५० ॥

॥ अथ दायतत्त्वस्य सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः
दायभागशब्दार्थकथनं	१	८
तत्र स्वत्वविचारः	२	६
भागविशेषकथनं	७	७
एकदास्यादिविभागकथनं	७	१२
स्वस्वदेशजात्यादिव्यवहृतशास्त्रेण	}	१५
दायभागनिर्णयकथनं		
<u>पितृकृतविभागकथनं</u>	८	१
विषमविभागे विशेषकथनं	८	१०
अथथाशास्त्रविभागे पितुर्नप्रभुत्वं	८	१३
विषमविभागनिषेधः	८	१६
पैतामहमन्येर्हतं पित्रोद्भूतं	}	१
तदकामतो न विभजनीयं		
अनुद्भूतेपि मण्यादौ पितुरेवस्वाच्छब्दं	६	६
भ्रात्राद्युद्भूतस्यावरविभागकथनं	६	१३

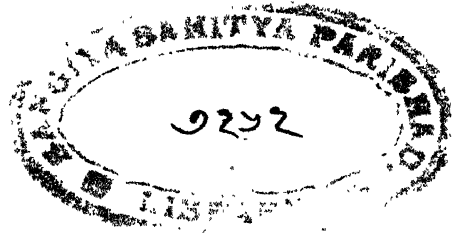
प्रकरणं	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याः
पितृकृतविभागे विमातुर्भागप्राप्तिः	१०	१
पैतामहधने पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वं	१०	१८
पैतामहे पितुर्भागद्वयकथनं	१२	१
पितामहधनविभागकालः	१२	१४
विभागानन्तरजातस्य विभागः	१४	३
औरसेन सह दत्तकादेर्विभागकथनं	१४	६
शूद्रस्य दामीपुत्रविभागकथनं	१५	१
अनियोगोत्पन्नत्वे जस्यो रसेन सह विभागकथनं	१५	८
उपरते पितरि भ्रातॄणां विभागः	१५	१७
चरणं दत्त्वा शेषं विभजेत्	१६	१
मातरि जीवन्यां विभागो न धर्म्यः	१६	६
यदितु विभज्येत तूदामातुः पुत्रतुल्यांशप्राप्तिकथनं	१६	१४
द्विप्रकारविभागकथनं	१६	१८
ज्येष्ठप्रसंशा	१७	४
अप्राप्तव्यवहारादीनां व्यवस्था	१८	४
विभागमनीहमानस्य व्यवस्था	१८	८
असंस्कृतभ्रात्रादीनां संस्कारकथनं	१८	१

प्रकरणं	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याः
<u>विभागानधिकारिकथनं</u>	१८	१५
<u>विभाज्याविभाज्यकथनं</u>	२१	१२
विद्याधनकथनं	२३	११
अर्जकस्यांशदयकथनं	२४	५
गोप्रचारादीनामविभाज्यत्वं	२४	१६
साधारणधनार्जिते विशेषकथनं	२६	१४
कुलोपार्जितविद्यालभधनेविभागकथनं	२३	१८
साधारणस्यावरस्य देयादेयकथनं	२७	१
आपत्काले एककर्तृकस्यावरदिक्रयानुमतं	२६	१५
कुटुम्बार्थकृतर्णादिकं खामिनादेयं	३०	१
<u>विभागसन्देहनिर्णयकथनं</u>	३१	१६
<u>चिरप्रोषितस्यागतस्य वंशस्य विभागः</u>	३४	५
भागसिद्धासिद्धकथनं	३४	११
चैपुहषिकभोगकथनं	३५	१०
भुक्तिशोधनकथनं	३६	६
<u>विभागकाले निरुतस्य</u>	३६	८
<u>पश्चादवगतस्य विभागः</u>		
दायादकर्तृकभुक्तद्रव्यस्य न विभागेप्रवेशः	३६	१७
निधिप्राप्तिस्यले व्यवस्थाकथनं	४०	४

प्रकरणं	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः
<u>अथ स्त्रीधनकथनं</u>	४०	१४
स्त्रीधृतालङ्कारेण विभजनीयः	४१	१
सौदायिकधनकथनं	४१	५
स्थावरे विशेषकथनं	४१	१३
व्यभिचारिस्त्रियै स्त्रीधनेनाधिकारः	४२	१
दुर्भिक्षादौ स्त्रीधने पत्युरधिकारः	४२	३
<u>स्त्रीधनाधिकारिकथनं</u>	४२	१०
अथ दौतुकधनाधिकारिकथनं	४३	१४
ब्राह्म्यादिपञ्चकविवाहकाललब्ध धने पुत्राद्यभावे भर्तुरधिकारः	४५	६
आसुरादित्रयविवाहलब्ध धने मात्राद्यधिकारः		
कन्याधनाधिकारिकक्रमकथनं	४५	१३
पूर्वोक्तानामभावे स्त्रीधनाधिकारिकथनं	४५	१८
<u>अथा पुत्रधनाधिकारिकक्रमकथनं</u>	४८	४
<u>संसृष्टिविभागकथनं</u>	५४	१८
संसृष्टिलक्षणकथनं	५५	४
स्थावरे विशेषकथनं	५५	१२
संसृष्टिविभागे ज्येष्ठविभागनिषेधः	५६	५

प्रकरणं	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः
संस्मृतिनामधेयेनविद्याग्नौर्यादि } नाधिकं लब्धं तस्यभागद्वयं देयं }	५६	१०
सवर्णभ्रातृणां विभागे ज्येष्ठभागकथनं	५६	१५
शूद्रस्य ज्येष्ठांशनिषेधः	५६	१७
संस्मृष्टासंस्मृष्टसोदरासोदर } विभागकथनं }	५८	८
भ्रातृणामभावेसोदरभ्रातृपुत्रस्याधिकारः	६०	९
पितामहाद्यधिकारकथनं	६१	१
अथ मातामहाद्यधिकारकथनं	६१	८
आत्मबन्धुादिकथनं	६२	१२
मृतोपकारार्थं दानाद्यनुमतं	६२	१७

इति दायतत्वस्य सूची समाप्ता ॥

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

प्रणम्य सच्चिदानन्दं वासुदेवं जगत्पतिं । दाय
भागस्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥ निरूप्यन्तेऽत्र
संक्षेपादायभागविनिर्णयः । पितृकृतविभागश्चभ्रातृ
भागक्रियास्तथा ॥ अनधिकारिणोभागेष्वऽविभाज्य
विभाज्यता । विभक्तसंशयच्छेदोविभागोनिर्ऋतस्य
च ॥ स्त्रीधनं तद्विभागार्होऽपुत्रधनाधिकारिणः ॥

॥ अथ दायभागः ॥

तत्र नारदः । विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र
प्रकल्प्यते । दायभागइतिप्रोक्तं तद्विषयदपदंबुधैः ॥

क

दूपापा

अर्थो धनं । पितृः पितृसम्बन्धात्कृत्स्नः । यत्र विवादपदे । दीयते इति व्युत्पत्त्या दायशब्दः । तत्र ददाति प्रयोगो गौणः । मृतप्रव्रजितादि स्वत्वनिवृत्ति पूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात् । न तु मृतादीनां स्वत्वध्वंसफलको न ममेदमिति संकल्पात्मकस्यागस्तत्रास्ति । एवं तद्धने दायपदप्रयोगात्पूर्वस्वामिनः स्वत्वापगमोऽवसीयते । तत्रान्येषाञ्च पूर्वस्वामि सम्बन्धाधीनं स्वत्वं जायते ॥

सत्स्वङ्गेषु तद्गामी ह्यर्थो भवतीति बौधायन वचनात् ॥

पितृस्वत्वोपरमे पुत्रेषु विद्यमानेषु पुत्रगतं तत्स्वत्वात्पदं धनं भवतीत्यर्थः । यत्तु मिताचरायां उत्पत्यैवार्थं स्वामित्वात्कृत्स्नं इत्याचार्याः इति गौतमवचनं तदपि पितृस्वत्वोपरमेऽङ्गत्वहेतुत्वेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धेनान्यसम्बन्धाधिकेन जनकधनेपुत्राणां स्वामित्वाद्भनं पुत्रोत्पत्तेरिति नान्यसम्बन्धीत्याचार्यामन्यन्ते । नचपितृस्वत्वे विद्यमानेऽपि जन्मना तद्धनेपुत्रस्वत्वमिति वाच्यं । देवलवचनविरोधात् ॥

तद्यथा । पितर्युपरते पुत्राः विभजेयुर्द्वनंपितुः ।
 अस्वाम्यं हि भरे देषां निर्दोषे पितरि स्थिते । निर्दोषे
 ऽपतिते । अतएव विभागं प्रक्रम्य नारदः विनष्टे वा
 प्यशरणे पितर्युपरतस्युद्धे । विनष्टे पतिते । अशरणे
 गृहस्थाश्रमरहिते । तेन मरणपातित्यगार्हस्थ्ये
 तराश्रमगमनः स्वत्वध्वंसे उपरतस्युद्धे सत्यपि
 स्वत्वे स्वगतधनेच्छारहिते च पुत्राणां विभागाधि
 कारः । अत्र पत्नितानामपि स्वधनसाध्यप्रायश्चित्त
 श्रुतेः पातित्वेन स्वत्वनाशः प्रायश्चित्तवैमुख्ये बोध्यः
 स्वत्वसमानकालीनेच्छाप्रागभावासमानकालीने
 च्छाध्वंसत्वमुपरतस्युद्धत्वं । अत्रोपेक्षया स्वत्वे
 नाशिते पुनरिच्छया नस्वत्वमिति बोध्यं । तस्मात्
 देवल्लवचनेपितरिविद्यमाने तद्धने पुत्रानामस्वाम्य
 श्रुतेः उत्पत्यैवार्थं स्वाभित्वाल्लभेतइत्याचार्याइति
 गौतमवचनं पितृस्वत्वोपरमानन्तरमेवजन्मना
 पुत्रस्वत्वसम्पादनात् स्वामित्वेन तद्धने पुत्रोलभेते
 त्येतत्परं । नतु पितृस्वत्वकाले जन्मानन्तरं । नारद
 प्रथमवचने पितृपुत्रेतिस्वन्धिमात्रोपलक्षणं ।
 दायभागमुपक्रम्य पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातर

स्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुशिष्यसत्रह्यचारिणः ॥
 एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः । स्वर्थातस्य
 ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयम्विधिः ॥ इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।
 उत्तरोत्तरइतिविश्वाश्रुतेः पूर्वस्येत्यत्रापि तथा
 तेन यत्रद्रव्येयत्वामिनः पुत्रत्वादिसम्बन्धाधीनं
 तत्स्वत्वोपरमे तत्सम्बन्धिनःस्वत्वं तत्रतं प्रति
 निरूढोदायशब्दः । पुत्रत्वादिसम्बन्धाधीनं नतु
 क्रयाद्यधीनं स्वत्वोपरमे नतु पतिस्वत्वसमकालीन
 पत्नीस्वत्वयुक्तेः । तत्रविभागस्तु सम्बन्धन्तरसद्भावेन
 भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य एकदेशगतस्वत्वस्य विनिग
 मनाभावात् विशेषव्यवहारानर्हस्य गुटिकापाता
 दिना अमुकस्येदमिति विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापन
 मिति वदन्ति तन्न समीचीनं । यत्रास्यस्वत्वं तत्रैव
 गुटिकापातइतिकथं वचनाभावान्निश्चेतव्यः । यत्र
 वा पितुर्निधनानन्तरं तदीयाश्वयरेकतरमादाय
 भ्रात्रा यदर्जितं तत्रार्जकस्य द्वावंशावपरस्यैकः
 सर्वसम्मतः तत्र यदि प्राचीनधनविभागे गुटिका
 पातादर्जकेन स एवाश्वः पश्चालब्धः तदाप्रादेशिक
 स्वत्ववादिमते प्रागर्जकस्यैवसोऽश्वइति तेना

ज्जितधने कथं भ्रात्रन्तरस्यभागः । यदि चार्ज्जके
तरेण सोऽश्वौलब्धः तदा तेनार्ज्जितधनस्य सम
भागोयुक्तः । एकस्य स्वायासेन अपरस्याश्वयासेना
ज्जितत्वात् वस्तुतस्तु पूर्वस्वामिस्त्वोपरमे सम्बन्धा
विशेषात् सम्बन्धिनां सर्व्वधनप्रसूतस्त्वस्य गुटिका
पातादिना प्रादेशिकस्त्वव्यवस्थापनं विभागः ।
एवं कृत्स्नधनगतस्त्वोत्पादविनाशावपि कल्प्येते
संहृष्टतायां प्रादेशिकस्त्वनाशकृत्स्नधनगतस्त्वो
त्पादाविव ॥

एतच्च विभक्तोयः पुनः पित्रा भ्रात्राचैकत्र
संस्थितः । पितृव्येणाय वा प्रीत्या सतु संहृष्ट
उच्यते ॥

इति वृहस्पतिवचने येषामेव हि पितृभ्रातृ
पितृव्यादीनां पितृपितामहोपार्ज्जितद्रव्येनाविभ
क्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति तएव विभक्ताः सन्तः
परस्परप्रीत्या पूर्व्वकृतविभागध्वंसेन यत्तव धनं
तन्मम धनं तत्तवापि इत्येकस्मिन् कार्य्ये एकगृह्णि
रूपतया स्थिताः संहृष्टाः । नत्वनेवं रूपाणां धन
संसर्गमात्रेण संभूयकारिणां वणिजामपि संसर्गि

त्वं नापि विभक्तानां धनसंसर्गमात्रेण प्रीति
पूर्वकाभिसन्धानं विनाइत्यभिदधता दायभाग
कृतापि स्वहस्तितं । साधारणस्वत्वादेवहि ॥

बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् । इति
कात्यायनवचनं यथाश्रुतं संगच्छते द्रव्यमात्रे
स्वत्वस्यापि सम्भवात् अतएवात्र चौर्यं न भवतीति
वक्ष्यते ॥

एवञ्च साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानग्रहण
मेवच । विभक्ताभ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परं ।
इतिनारदवचनेनाविभक्तपरस्परदानादिनिषेधो
ऽपि न्यायादेव संगच्छते । दानात्पूर्वमपि तद्वने
प्रतिग्रहीतस्वत्वसम्भवात् दानग्रहणयोरसम्भवः ।
एवं साक्षित्वप्रातिभाव्ययोर्ज्ञेयं । स्वत्वाविशेषादेवा
विभक्तद्रव्येण यत्कृतं तत्र दृष्टादृष्टे कर्मणि
सर्वेषां फलभागित्वं ॥

तथाच नारदः । भ्रातृणामविभक्तानामेको
धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मीऽपि भवेत्तेषां
पृथक् पृथक् । व्यासः स्थावरस्य समस्तस्य गोत्र
साधारणस्यच । नैकः कुर्यात्क्रयं दानं परस्परमतं

विना । अत्र समस्तस्येति विशेषणेन कृत्स्नधन
विषयकमेव प्रत्येकस्वत्वं प्रतीयते । तस्मात्तुल्य
सम्बन्धन्तरसत्वे सम्बन्धिसकाशात्संक्रान्तधनं
तस्यापि ममापीति सम्बन्धिना प्रतीयते । तदिमतौ
स्वार्थं दानादिकं प्रतिषिद्धं । अतो न त्वेकदेशगत
स्वत्वमिति सिद्धं । भागं विशेषयति ॥

वृद्धस्यतिः । पितृरिक्थहराः पुत्राः सर्व्वे एव
समांशतः । विद्याधर्मयुतस्त्वेषामधिकं लब्धुमर्हति ॥
विद्याविज्ञानशौर्य्यार्थज्ञानदानक्रयेषु च । यस्येह
प्रथिता कीर्त्तिः पितरस्तेन पुत्रिणः ॥ कालभेदेनापि
विभागमाह ॥

वृद्धस्यतिः । एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन
गृहे गृहे । अत्र एकस्यापि एकस्यां व्यक्तौ सामयिक
नानास्वत्वविनाशकल्पनं स्फुटमिति । सर्व्वेषां
सामयिकनानास्वत्वसङ्कोचो वा । देशादिभेदेनापि
विभागमाह कल्पतरुरत्नाकरयोः ॥

कात्यायनः । देशस्य जातेः संघस्य धर्मो ग्रामस्य
यो भृगुः । उदितः स्यात् सते नैव दायभागं प्रकल्प
येत् । भृगुराहेति शेषः ॥

॥ अथ पितृकृतविभागः ॥

हारीतः जीवन्नेव वा प्रविभज्य वनमाश्रयेत्
वृद्धाश्रमम्वा गच्छेत् स्वल्पेन वा संविभज्य भूयिष्ठ
मादाय वसेत् यद्युपदश्येत् पुनस्तीभ्योगृहीया
दिति । वृद्धाश्रमः प्रव्रज्या । अनेनस्वल्पस्य विभागो
भूयिष्ठद्रव्यग्रहणञ्च पितुरभिहितं ॥

विष्णुः । पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्यस्वेच्छा
स्वयमुपात्तेऽर्थे पैतामहेतु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामि
त्वमिति । स्वार्जितेऽपि स्वेच्छयान्यूनाधिकविभागो
भक्तत्ववज्जपोष्यत्वाक्षमत्वादि सत्वासत्वकारणात् ॥

यथा कात्यायनः । जीवद्विभागे तु पिता नैकं
पुत्रं विशेषयेत् । निर्भाजयेन्न चैवैकमकस्मात्का
रणं विना । उक्तकारणशून्ये तु ॥

नारदः । व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तचे
तनः । अथथाशास्त्रकारीच न विभागे पिता प्रभुः ॥
विषयासक्तत्वं सुभगापुत्रत्वादिना यत्र तु भ्रातर
एव विभागमर्थयन्ते तत्र विषमभागाभावमाह ॥
मनुः भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥

पैतामहमन्यैर्हृतं पित्रोतं दृतदकामतो न विभजनीयं ॥

यथा मनुविष्णू । पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितं । तत् स्वयमर्जितमिति कृत्वा न विभजेदित्यन्वयः अन्योद्वारे तु वक्ष्यमाणशङ्खवचनाद्व्यवस्था सामान्यविशेषन्यायात् । एतत्तु स्थावरविषयं । मण्यादावनुदृते तु पितुरेव स्वाच्छब्दं ॥

यथा याज्ञवल्क्यः । मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः । पितामहश्च्युतेस्तद्वनविषयमिदं । एवञ्च पूर्वनष्टाच्च योभूमिमेकस्येदुद्वारेच्छमात् । यथा भागं भजन्यन्ये दत्वांशन्तु तुरीयकमिति शङ्खवचनं भ्रात्राद्युदृतविषयं । अत्र स्वयं तुरीयांशं गृहीत्वा भ्रात्रादिभिः सहोद्वर्त्ता गृह्णीयात् अन्यथा विषमच्छब्दं स्यात् । पितुर्भागकरणे त्वपुत्रपत्न्यै पुत्रतुल्यांशदानमाह ॥

व्यासः । अपुत्राश्च पितुःपत्न्यः समानांशाः प्रकीर्त्तिताः । पितामहश्च सर्वास्तामाहृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः । एतच्चादत्ते स्त्रीधने ॥

यथा याज्ञवल्क्यः । यदिकुर्यात् समानांशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः । नदत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रावा श्वशुरेणवा । एतद्वचनैकवाक्यतया व्यास वचने पितुः पत्न्यइतिनान्वयः । नच वैपरीत्यं स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंचारइध्यतइतिन्यायात् । तेन पुत्रहृतविभागे विमातुर्नाशिता स्त्रीधने दत्तेत्वर्द्धं पुत्रांशस्य पत्या देयं ॥

अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समं । नदत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्तेत्वर्द्धं प्रकीर्त्तिं ऽमिति विवाहे याज्ञवल्क्यदर्शनेन बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेवतत्कुर्यादेकरूपाच्च ते स्मृताः ॥ इतिवैधायनोक्तेन तथा प्रतीतेः पितामहधनस्य पौत्रैर्विभागे पितामह्यै माहवद्भागो देयइति पैतामहेतु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वमिति विष्णुक्तं ॥

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धोद्रव्यमेव वा । तत्रस्मात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः । इति

याज्ञवल्क्योक्तञ्च । निबन्धआकरादौ राजादि
दत्तं नियतलभ्यमितिकल्पंतरूक्तं द्रष्टव्यं । द्रव्यं
द्विपदरूपं भूसाहचर्यात् ॥

तथाच स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितं ।
असम्भूय सुतान् सर्वान्नदानं नच विक्रयः ॥ इत्ये
तेषु निबन्धभूमिद्विपदेषु पितामहोपात्तेषु पितु
र्यथापार्ष्वणपिण्डदाहत्वेन तत्पितृधने स्वत्वंतथा
तन्मरणादिना तत् स्वत्वोपरमे तत्पुत्राणां पितृ
योग्यांशे सत्यपि पितृव्येऽशिता । अतएव व्यक्त
माह रत्नाकरधृतकात्यायनः । अविभक्तेऽमृते पुत्रे
तत्सुतरिक्थभागिनं । कुर्वीत जीवनं येन लब्धं
नैव पितामहात् ॥ लभेतांशं स्वपितृव्यञ्च पितृव्यात्तस्य
वा सुतात् । सति तु पितरि पार्ष्वणानधिकारात्प
त्राणां नाशिता । एवं धनिनः पौत्रस्वत्वोपरमे तदंश
मात्रे प्रपौत्राणामंशिता । सति पौत्रे तु नाशिता
इतियद्वा पुत्रेभ्यः स्वधनविभागदाने स्वाच्छ्रद्ध्यात्
यथा न्यूनाधिकदानं तथात्र नास्तीत्येतत्परं नतु
पितापुत्रयोस्तुल्यंशित्वं ॥

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनःपिता । समांश
 चारिणी माता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ । इति नारद
 वचने पितुर्द्विगुणित्वात् । न चैतत्स्वार्जितपितृद्रव्यपरं ।
 तस्य स्वेच्छास्वयमुपात्तेऽर्थे इति विष्णुक्तस्वेच्छाया
 उद्धामरूपायाऽङ्गनिर्नयानर्हत्वात् भूयिष्ठमा
 दाय वसेदित्यनेन विरोधात् किन्तु नारदवचनं
 द्वावंशाविति पितामहादिधनपरं ॥

पितुः प्रशादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च
 स्थावरन्तु न भुज्येत प्रशादे सति पैतृके । इति
 मिताक्षराधृतवचनमपि पितामहधनपरं । पित्रा
 च स्वोपार्जितं स्थावरं दत्तं भुज्यते एवेति अन्यथा
 मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः निवृत्तरजस्काया
 मैवमातरि पितामहधनविभागमाह ॥

वृहस्पतिः । पित्रोरभावे भ्रातॄणां विभागः
 सम्प्रदर्शितः । मातुर्निवृत्ते रजसि जीवितोरपि
 शस्यते ॥ अत्र मातृपदं विमातृपरमपि पुत्रान्तरो
 त्यक्तिसम्भावनातौल्यात् । मातुर्निवृत्ते रजसोति
 श्रुतेरेतद्वचनं पितामहधनपरं मत्तु पितृधनपरं
 तत्र विभक्तजस्य भागदर्शनात् ॥

॥ दायतत्त्वं ॥

१३

यथाह वृहस्पतिः । पित्रा सह विभक्ताये सापत्न्या
वा सहोदराः । जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरा
स्तुते ॥ अनोशः पूर्वजः पित्रे भ्रातृभागे विभक्तजः ।
विभक्तजो विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः । यथा
धने तथर्षेऽपि दानाधानक्रयेषु च । परस्परमनी
शास्ते मुक्ता शौचोदकक्रियाः ॥

याज्ञवल्क्यः । विभागञ्चेत् पिता कुर्याद्विक्रया
विभजेत्सुतान् । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वे वास्युः
समांशिनः ॥ अत्रेच्छयेति स्तोपात्तविषयं श्रेष्ठभा
गेन विंशोद्धारयुक्तभागेन श्रेष्ठसमभागौ पैतामह
धनविषयौ प्रागुक्तवचनसामञ्जस्यात् ॥

एवं चोद्धं पितुः पुत्रारिक्त्यं विभजेयुर्निवृत्ते
रजसि मातुर्जीवति चेच्छति इति गौतमवचनस्य
मातरजसो निवृत्त्युक्तेः पैतामहधनगोचरत्वं तत
श्चोद्धं पितुरिति पितुर्मरणप्रतीतेर्जीवति चेच्छती
त्यत्रापि पितुरेवेच्छाप्रतीयते । तेन पितामहधने
पितुरिच्छया विभागो न पुत्रस्येति सिद्धं ॥ एवञ्च
अश्वास्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते । इति
देवसवचनं पितुरनुमत्या विभागविषयकमिति

बौधायनवचनञ्च पितृधनवत् पैतामहधनपर
मप्यविशेषात् । यदितु निवृत्तरजस्कायां मातर्यपि
दैवात् पितामहधनं विभक्तं ॥

तत्र विष्णुः । पितृविभक्ताविभागानन्तरोत्पन्नस्य
विभागं दद्युरिति ॥ नेदं पितृधनपरं । प्रागुक्त
वृहस्पतिवचनविरोधात् द्वादशविधान् पुत्रानु
हिष्यदेवलः ॥

सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रादायहराः स्मृताः ।
औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठं न विद्यते ॥ तेषां सवर्णा
ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । चीनास्तमुपजीवेयु
र्ग्रासाच्छादनसंबृताः । दायहराः पूर्णांशहराः ।
तेषामौरसव्यतिरिक्तानां मध्ये ये पितुः सवर्णास्ते
सत्यौरसे तृतीयांशहराः ॥

अत्रापि विशेषमाह मनुः । औरसश्चेत्रजौ पुत्रौ
पितृरिक्थस्य भागिनौ । दशापरेच क्रमशोगोत्ररि
क्थांशभागिनः । सन्ततिकारकत्वेन धनिदेयपिण्ड
दाहत्वेनच प्रथमं पुत्रिकापुत्रस्य तदनन्तरं दत्त
कस्य गोत्ररिक्थयोर्भागित्वं । क्रमशः पूर्वपूर्वा
भावे परःपरः इत्थं क्रमेण गोत्रधनयोर्भागिनः ॥
शूद्रस्य दासीपुत्रविभागमाह ॥

काञ्चवल्क्यः जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतो
 ऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्वई
 भागिनं । अभ्रातृकोहरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ।
 कामतः पितु रिच्छातः । अंशहरः पुत्रान्तरतुल्यां
 शहरः । सतितु दौहित्रे तस्यैव स्वीयसन्तानत्वात् ।
 दासीपुत्रस्यापरिणीताजातत्वात् । तयोस्तुल्यांशित्वं
 युक्तमिति । अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्यौरसेन सह
 विभागमाह मनुः । यद्येकऋक्थिनौ स्यातामौरस
 क्षेत्रज्ञौ सुतौ । यद्यस्य पैतृकं रिक्थं सतद्गृह्णीत
 नेतरः । एकऋक्थिनौ एकस्यां जातौ ऋक्थिनौ ।
 यस्य वीजाद्योजातः स तस्य ऋक्थं गृह्णीयात् ।
 इतरोऽन्यवीजजोन गृह्णीयादित्यर्थः । स्त्रीधने
 यत्पितृदत्तं यद्वनं स्त्रीयै तद्वीजजस्तद्वनं गृह्णीयात्
 नान्यइत्याह नारदः । द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां
 जातौ स्त्रियाधने । तयोर्यद्यस्य पितृत्वं स्यात् सतद्गृ
 ह्णीत नेतरः ॥

॥ अथोपरते पितरि भ्रातृणां विभागः ॥

तत्र देवलाः । पितर्युपरते पुत्राविभजे युद्धं न पितुः ।
 पितुः शकाशादागतधनमित्यर्थः ॥

नारदः । यच्छृष्टं पितृदायेभ्यो दत्तं पैतृकं
ततः । भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृष्णी न स्याद्यथा पिता ।
पितृदायेभ्यः पित्रादत्तप्रतिश्रुतेभ्यः । ऋष्णी न स्या
दित्यनेनाशक्तौ शोधनीयमित्युत्तमर्णस्थाने स्वीक
र्त्तव्यं । अत्र मातरि जीवन्त्यां सोदराणां विभागो
न धर्म्यः ॥

यथा शङ्खलिखितौ । ऋक्थमूलं हि कुटुम्बमख
तन्त्राः पितृमन्तोमातुरप्येवमस्थितायाः इति ॥

अतएव व्यासः । भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सह
बासोविधीयते । तद्भावे विभक्तानां धर्मस्तेषां
विवर्द्धते ॥ विभक्तानां स्वमात्रधने वैदिककर्म
करणात्तन्मात्रधर्मत्वेन तद्वृद्धिरित्यर्थः । यदि तु
विभज्यते तदामातुर्भागमाह ॥

कात्यायनः । मातापि पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांश
हारिणी । समांशता तु मातुरप्राप्तस्त्रीधनायाः ।
प्राप्तस्त्रीधनायास्तु भागाद्धं प्रागुक्तवचनात् । सोद्वा
रानुद्वाराभ्यां द्विप्रकारविभागमाह ॥

बृहस्पतिः । द्विप्रकारोविभागस्तु दायादानां
प्रकीर्तितः । वयोज्येष्ठक्रमेणैकः समापरांशकल्पना ॥

॥ अथतत्त्वं ॥

१७

वयोज्येष्ठक्रमेणेत्युद्धारभिप्रांयेण । शूद्रे तद्द्वाराभावो
वक्ष्यते । समभागस्य शास्त्रीयत्वेऽप्युद्धारपक्षोभक्त्यति
शयादविरुद्धः । विभागाविभागविकल्पवत् ॥

यथा मनुः । ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पितृन् धनमश्रे
ष्ठतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

नारदः । विभृयादेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठोभ्राता
यथा पिता । भ्राता शक्तः कनिष्ठोवा शक्त्यपेक्षा कुले
स्थितिः ॥ मध्यमोऽत्र दण्डापूपन्यायात्सिद्धः । सच
न्यायोयथा मूषिकस्य दण्डभक्षणं दुष्करं तन्नि
घ्यत्तौ तत्सहचरितापूपभक्षणमिति सुकरत्वात् यथा
सम्भाव्यते तथात्रापि सहचरितैकसिद्धावपरसिद्धे
रौचित्यात् तत्सम्भाव्यते ॥

अतएवाविशेषान्नारदः । कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्त
स्तत्कार्यं कुरुते तु यः । सभ्रातृभिर्वृहणीयोऽग्रासा
च्छादनवाहनैः ॥

एवम्भूतं प्रशंसति व्यासः । जीविते यस्य जीवन्ति
विप्रामित्राणि बान्धवाः । सफलं जीवितं तस्य
आत्मार्थे कोन जीवति । हरिवंशे वैपरीत्यादौष
माह इन्द्रं प्रति नारदः । अन्योन्यभेदोभ्रातृणां

सुहृदां वा बलान्तकं । भवत्यानन्दकृद्देव द्विपतां
नात्र संशयः । अत्र सर्वेच्छया नारदेन सहवास
उक्तः । विभागस्तु न तथा ॥

यथा विभागं प्रक्रम्य कात्यायनः । अप्राप्तव्यव
हाराणां धनं व्ययविवर्जितं । न्यसेयुर्वन्धुमित्रेषु
प्रेषितानां तथैव च । अप्राप्तव्यवहाराणां बालानां
यस्तु स्वयोग्यतया पित्रादिधने निस्पृहः स तण्डुल
प्रस्थादि दत्त्वा तत्पुत्रादेर्दुरन्ततानिरासाय विभज
नीयः ॥

यथामनुः । भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः
स्वकर्मणा । स निर्भाज्यः स्वकादंशत्किञ्चिद्वत्त्वोप
जीवनं ॥

कात्यायनः । दृश्यमानं विभज्येत गृहक्षेत्रचतु
ष्यदं । गूढद्रव्याभिश्चायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तितः ॥
प्रत्ययोदिव्यं । एतदेव स्पष्टयति ॥

गृहोपस्करवाच्यास्तु दोह्याभरणकर्मिणः । दृश्य
मानाविभज्यन्ते कोषं गूढेऽब्रवीद्भृगुः ॥ गृहोपस्करः ।
उदूखलादि कर्मिणोदासादयः कोषोदिव्यविशेषः ।
स तु दिव्यतत्त्वेऽनुसन्धेयः । प्रसिद्धमन्यत् ॥

नारदः । येषान्तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः
 क्रमात् । कर्त्तव्याभ्रातृभिस्तेषां पितृकादेव तद्व
 नात् । अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
 अवश्यकार्याः संस्काराः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥
 कन्याभ्यस्तु विवाहोचितद्रव्यदानमाह ॥
 देवलः । कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद्देयं वैवाहिकं वसु ।
 अपुत्रकस्य कन्या स्वा धर्मजा पुत्रवद्वरेत् ॥

विष्णुः । अनूढानान्तु कन्यानां स्ववृत्तानुसारेण
 संस्कारं कुर्यात् । एवं तुरीयांशदानप्रतिपादक
 मपि विवाहोचितद्रव्यदानपरं । पितृव्यातिरिक्ता
 नामपि संस्कर्तृत्वमाह द्वैतनिर्णयामृतधृतस्मृतिः ।
 अथै संस्कारकर्माणि गर्भमाधानमिव स्वयं । पिता
 कुर्यात्तदन्यो वा तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥

॥ अथ विभागानधिकारिणः ॥

आपस्तम्बः । सर्वे हि धर्मयुक्ताभागिनोद्रव्य
 मर्हन्ति । यस्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोपि
 तमभागं कुर्वीतेति ज्येष्ठोऽपि पुत्रइतिशेषः ॥

तथाच बृहस्पतिः । स्वर्णाजीष्यऽगुणवान् नार्क्षः
 स्यात् पैतृके धने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रियाये तेषाम्ब
 दभिधीयते ॥ तत्पिण्डदाः धनिपिण्डदाः अतएव
 श्रोत्रियाइत्युक्तं अगुणवान् गुणविरुद्धदोषवान्
 अगुणवद्भासाच्छादनदातारइति रत्नाकरः एत
 न्मतेऽपि सुतरां धनिपिण्डदात्वं प्रतीयते ॥

यथाजलं कुप्लवेन तरन्मज्जति मानवः । तथा
 पिता कुपुत्रेण तमस्यम्भे निमज्जतीति ॥

कात्यायनः । यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तस्मात् द्रव्यं
 नियोजयेत् । स्थानेषु द्रव्ययोग्येषु न स्त्रीमूर्ख
 विधर्मिषु ॥ स्त्रीति पत्न्यादिविशेषविहितेतरसपिण्ड
 स्त्रीपरं तथा शास्त्रशौर्यादिरहितस्तपोदानविव
 र्जितः । आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमस्तु सः ॥

शङ्खः । अकृत्वा प्रेतकार्याणि प्रेतस्य धन
 हारकः । वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्रूपं नियतश्चरेत् ॥

देवलः । मृते पितरि न स्त्रीवकुष्ठयुग्मत्तजडा
 न्धकाः । पतितः पतितापत्यं लिङ्गीदायांशभागिनः ॥
 तेषां पतितवर्ज्येभ्योभक्तवस्त्रं प्रदीयते । तत्सुताः
 पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः । जडाधर्म

कृत्ये निरुत्साहः अन्धोजन्मान्धः जात्यन्धवधिरौ
तथेति मनुवचनात् लिङ्गी कपटव्रतंधारी ॥

नारदः । पितृद्विष्टपतितः पण्डोयश्च स्यादौप
पातिकः । औरसा अपिनै तेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः
कुतः । पितृद्विष्टपितरि जीवति तत्ताडनादिकृत्
मृते तु तत्श्राद्धादिविमुखः । औपपातिकः उपपा
तकैः संसृष्टः कल्पतरुकृता तु औपपातिकइत्यत्रा
पपात्रितइति पठित्वा राजवधादिदोषेण बान्धवै
र्यस्य घटापवर्जनं कृतमिति विवृतं । प्रकाशकारेण
उपपातकीति पठित्वा उपपातकैर्यक्तइति विवृतं ॥

॥ अथ विभाज्याविभज्ये ॥

तत्र व्यासः । अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति
यद्धनं । दायादेभ्योन तद्दद्यात् विद्यालब्धञ्च
यद्भवेत् ॥

विद्याधनमाह कात्यायनः । उपन्यस्ते तु यत्तद्धनं
विद्ययापणपूर्वकं । विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न
नियोजयेत् ॥ शिष्यादात्विज्यतः प्रश्नात्सन्दिग्ध प्रश्न
निर्णयात् । स्वज्ञानसंशनाद्वादात्तद्धनं प्राध्ययनात्तु

यत् । विद्याधनन्तु तत्राङ्गवर्षिभागे न प्रयोजयेत् ।
 शिल्पेष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥ परं
 निरस्य यत्नं विद्यया द्यूतपूर्वकं । विद्याधनन्तु
 तद्विद्यात् न विभाज्यं वृहस्यतिः ॥ यदि भवान् भद्र
 मुपन्यस्यति तदा भवतएव मयैतद्देयमिति पणितं
 यत्रोपन्यासं निस्तीर्य लभते तन्न विभाज्यं शिष्याद्
 ध्यापितात् आर्त्विज्यतः यजमानाद्दक्षिणया लब्ध
 धनं न प्रतिग्रहलब्धं वेतनरूपत्वात्तस्य तथा यत्कि
 च्चिद्विद्याप्रश्ने निस्तीर्णेऽपणितं यदि कश्चित् परि
 तोपाद्दाति तथा यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे अस्माकं
 संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददानीत्युपस्थितस्य
 संशयमपनीय यत्नं वादिनोर्वा सन्देहे न्याय
 करणार्थमागतयोः सम्यङ्गिरूपणेन यत्नं षष्ठां
 शादिकं तथा शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सम्भाव्य यत्
 प्रतिग्रहादिना लब्धं तथा शास्त्रज्ञानविवादे अन्य
 चापि यत्र कुत्रचिदन्योन्यज्ञानविवादे निर्जित्य
 यत्नं । तथैकस्मिन् देये वह्ननामुपस्रवे येन ग्रह
 ष्टात् यत्नं । तथा शिल्पादिविद्यया चित्रकरसुवर्ण
 कारादिभिर्यत्नं । तथा द्यूतेनापि परं निर्जित्य

यल्लब्धं तत्सर्वमविभाज्यमितरैः तस्माद्यथा कयाचि
द्विद्यया लब्धमर्जकस्यैव तन्नेतरेषामिति । प्रदर्शना
र्थन्तु कात्यायनेन विस्तारितमिति दायभागः ॥

नारदः । कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्योविद्यामधिग
च्छतः । भागं विद्याधनात्तस्मात्सुलभेताश्रुतोऽपि
सन् ॥ विभृयादित्येकवचननिर्देशान्न वद्वचः यदि
विद्यामभ्यस्यतोभ्रातुः कुटुम्बमपरोभ्राता स्वधन
व्ययशरीरायासाभ्यां सम्बुद्धयति तदा तद्विद्यार्जि
तधने तस्याधिकारः । अश्रुतोमूर्खः ॥ कल्पतरुमि
ताक्षरादीपकलिकासु ॥

कात्यायनः । परभक्तीपयोगेन विद्या प्राप्तान्य
तस्तु या । तथा लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते ॥
अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात् अत्र विशेष
यति सएव नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधना
त्क्वचित् । समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्वनं ॥
तत्रोच्चरितविद्यापदमुभाभ्यां सम्बध्यते तेन सम
विद्याधिकविद्यानां भागेन तु न्यूनविद्याविद्ययोः
वैद्येन विदुषा पुनर्विशेषयति ॥ कुले विनीतवि
द्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा शौर्यप्राप्तन्तु यद्विक्तं

विभाज्यं तद्बृहस्पतिः । कुले स्वकुले पितामहपितृ
 व्यादिभ्यः पितृतएव वा शिक्षितविद्यानां भ्रातृणां
 यदिद्याशैर्यप्राप्तं धनं तद्विभजनीयमिति कल्पतरु
रत्नाकरौ ॥

पुनः कात्यायनः । झंशहरोऽर्द्धहरोवा पुत्र
 वित्तार्ज्जनात्पिता । पुत्रवित्तार्ज्जनात् । हृदभिद्धि
 तोभावोद्भववत् प्रकाशतइति न्यायात् पुत्रार्ज्जित
 वित्तात् । पितुर्द्वांशित्वं पितृधनानुपघातविषयं
 भ्रातृधनोपघातविषयञ्च । अर्जकस्य तु झंशित्वं
 भ्रातृधनोपघाते तु तेषामप्येकांशित्वं वक्ष्यमाण
 व्यासवचनात् पितुर्द्धंशरत्नन्तु पितृद्रव्योपघाता
 दगुणवत्त्वेति दायभागः । अनुपघाते पिता झंश
 हरः अर्जकत्वात् । स्वयमपि झंशहरः इतरेषाम
 नंशित्वं भ्रातृद्रव्योपघाते तु तस्याप्येकांशइति
 झंशार्द्धांशयोर्भेदकथनं ॥

पुनः कात्यायनः । गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं
 यच्चाङ्गयोजितं । प्रायोज्यं न विभज्येत शिल्पार्थन्तु
 बृहस्पतिः प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयोजनाद् पुस्तकादि
 नतन्मूर्खादिभिः सह पण्डितादिभिर्विभजनीयं एव
 मेव दायभागमदनपारिजातादयः ॥

हायतत्त्वं ॥

२५

याज्ञवल्क्यः । पितृभ्याञ्चैव यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् । पुत्रदुहित्रोर्यदलङ्कारादि दत्तं तत्तस्यैवेति शूलपान्युपाध्यायाः ॥

नारदः । शौर्यभार्याधने चोभे यच्चविद्याधनम् भवेत् । त्रीन्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्चपैटकः ॥ प्राप्तञ्च सहभार्ययेति भरद्वाजवचनात् भार्याप्राप्ति काले लब्धं धनं भार्याधनमौदाहिकमित्यर्थः चोभे इत्यत्र हित्वेति पाठे एतन्निकं हित्वान्यदिभजेदित्यनुवर्तते अतएतान्यविभाज्यानीति । प्रसाददत्तस्य पौर्वापर्ये पूर्वसंप्रदानस्यैव तद्व्यं ॥

सर्वेष्वेवं विवादेशु बलवत्युत्तम क्रिया । आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वात् बलवत्तरेति याज्ञवल्क्यवचनात् । अत्र या बलवती सैव सिद्धतीत्यर्थः तत्राप्याधिक्रिया स्वामिनोयथेष्टविनियोगविरोधिका नतु स्वत्वध्वंसजनिकेति सा पूर्वापरा वा प्रतिग्रहरूप क्रियाभ्यां पूर्वस्वामिस्वत्वध्वंसोत्तरजाताभ्यां बलवतीभ्यां साध्यते अतएव रत्नाकरादिधृतस्मृतिः ॥ न्यासं कृत्वापरत्राधिं कृत्वा वाधिं करोति यः विक्रयन्वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा । न्यासं कृत्वा

धिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति विक्रय
 पदं स्वत्वध्वंसकत्वात् दानं लक्षयति तत्र पराक्रिया
 सिद्धेत्यर्थः। एवञ्च विक्रेतदात्रोर्मरणादिना आध्य
 नुद्दारे विक्रयदानाभ्यां तत्कर्तृतुल्यस्वत्वजनना
 तत्र तत्क्रेतप्रतिगृहीतभ्यामाध्युद्धारः कार्य्यइति
 तत्रैवागमविवादे ताभ्यान्तयोर्भोगएव व्यवस्था
 पनीयोनागमादेरिति ॥

शङ्खलिखितौ नवास्तुविभागोनोदकपात्रा
 लङ्कारोपयुक्तस्त्रीवाससामपां प्रचाररथ्यानां विभा
 गश्चेति प्रजापतिरिति यस्मिन् वास्तुनि येन गृहो
 द्यानादिकं कृतमपरेणापि स्थानान्तरे तथाकृत
 च्चेत्तदा येन यत्कृतं तत्तस्यैव अन्यत्राप्येवं साधा
 रणधनार्जितेऽपि विशेषमाह ॥

व्यासः। साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहना
 युधं। शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः॥
 तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः। अत्र
 भ्रातरइत्युपलक्षणं पितृव्यादयोपि बोद्धव्याः तस्या
 र्जकस्य साधारणोपघाते यस्य यावतोऽंशस्त्वस्य
 महतावोपघातस्तस्य तदनुसारेण भागकल्पना

कार्येति दायभागः । नच स्थावरस्य समस्तस्य
गोचसाधारणस्यच । नैकः कुर्यात्क्रयं दानं परस्पर
मतं विना ॥ विभक्ता अविभक्तावा सपिण्डाः स्थावरे
समाः । एकोऽह्नीशः सर्वत्र दानावमनविक्रये ॥
इतिव्यासवचनाभ्यामेकस्य दानबन्धकविक्रयाधि
कारइतिवाच्यं । यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य
स्वत्वस्य द्रव्यान्तरइवात्राप्यविशेषात् वचनञ्च
स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्ब
विरोधाद् धर्मज्ञापनार्थं निषेधरूपं न तु विक्रयाद्य
निस्यत्यर्थमिति दायभागः विभक्तानामपि यत्रांश
विच्छेदेन जातस्तन्मध्यगत एवावतिष्ठते तेन तत्र
साधारणत्वमेव तत्रैकोऽह्नीशः पृथग्भूतेषु स्वतन्त्र
कृतस्य सिद्धिरेवेति विवादचिन्तामणिः । वस्तु तस्तु
विभक्तेष्वनुज्ञाय ह्येवं विभक्ताविभक्तसीमादिसंश
यव्युदासाय ग्रामसामन्ताद्यनुमतिग्रहणवत्तदुक्तं
मिताक्षरायां । स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमते
नच । हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनीति ॥
दायादा दौहित्रादयः । ज्ञातेः पृथगुपादानात्
हिरण्योदकदानेनेति । स्थावरे विक्रयेनास्ति कुर्या

दाधिमनुज्ञयाइति स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषे
धात् एव भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।
तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥ इति
दानप्रशंसादर्शनाच्च विक्रयेपि कर्त्तव्ये सद्दिरण्य
मुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयइति विज्ञाने
श्वरः वस्तुतस्तु स्थावरविक्रयनिषेधोऽविभक्तस्थावर
विषयः । तत्रापि यदि विक्रयं विनाऽवस्थितिर्न भवति
तदा विक्रये कर्त्तव्ये दायदानां दुरन्तानिवृ
त्यर्थं क्रैतुरिच्छया दानमप्युक्तं अतएव द्दारीतेन
यच्चापकारिणे ददाति इति यत् दानोपसर्गत्व
मुक्तं तद्व्यसनोपकारिपरं तदितरोपकारिणे दाने
फलमाह दत्तः मातापित्रौर्गुरौ मित्रे विनीते
चोपकारिणे । दीतानाथविशिष्टेभ्यो दत्तमुसफलं
भवेत् ॥

अतएव नारदः । स्वभागान् यदि ते दद्युर्वि
क्रीणीयुरथापि वा । कुर्युर्येष्टं तत्सर्वमीशास्तेस
धनस्य वै ॥

अतएव याज्ञवल्क्यः । क्रमाद्भ्यागतं द्रव्यं हत
मभ्युद्वरेत्तु यः । दायदेभ्यो न तद्दद्यात् पिद्यया

लब्धमेव च । पितृपितामहागतं बलादन्यैर्दत्तं
योऽंश्यन्तरानामनुज्ञया उद्धरति तदंश्यन्तरेभ्योन
दद्यात् । भूमौ तु विशेषयति ॥

शङ्कः । पूर्व्वनष्टाच्च यो भूमिमेक एवोद्धरेच्छमात् ।
यथाभागं भजन्यन्ये दत्त्वांशन्तु तुरीयकं ॥ एतद्वचनं
क्षुतिमद्धारणवकामधेनुपारिजातप्रभृतिष्वलिखनाद्
युक्तमेवेति रत्नाकरः । तन्न दायभागमिताक्षरा
प्रभृति धृतत्वात् पूर्व्वपुरुषार्जितनष्टोद्धारं विशेष
यति मित्ताक्षरायां ॥

स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितं । अस
म्भूय सुतान् सर्व्वान्नदानं न च विक्रयः ॥ ये जाताये
ऽप्यजातावा ये च गर्भेभ्यवस्थिताः । वृत्तिन्तेपि द्वि
काङ्गन्ति वृत्तिलोपोविगर्हितः ॥ अस्याप्यपवाद
माह ॥

एकोपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयं ।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धम्मार्थे च विशेषतः ॥ आध
मनं बन्धकत्वेन ख्यातं । कुटुम्बार्थे दासकृतस्यापि
सिद्धिमाह ॥

मनुः । कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोपि व्यवहारं यमाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥ तद्देशस्थे देशान्तरस्थेवा स्वामिनि कुटुम्बव्यवहारनिमित्तं दाशोपि यदृणादिकं कुर्यात् तत्स्वाम्यनुमन्येतेति कुल्लुकभट्टः ॥

व्यक्तमाह वृहस्पतिः । पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्री दासशिष्यानुजीविभिः । यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृहीदातु मर्हति ॥

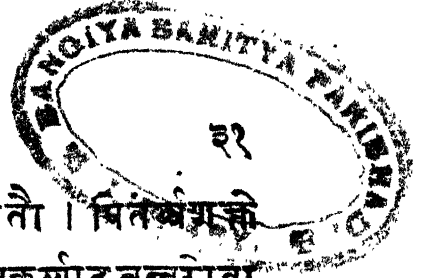
मनुः । गृहीता यदिनष्टः स्यात्कुटुम्बार्थं कृतव्ययः दातव्यं बान्धवैस्तस्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः स्वतः स्वधनात् ॥

कात्यायनः । कुटुम्बार्थमंशक्तौ गृहीतं व्याधितेऽथवा । उपस्रवनिमित्तन्तु विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥ कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्ये च यत्कृतं । एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः । कुटुम्बमवश्यं भरणीयं च प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रभुना दातव्यमिति रत्नाकरः ॥

दायभागे चारीतः जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यं कामं दीने प्रोषिते आर्त्तिं गतेवा ज्येष्ठोऽर्थान्श्चिन्तयेत् ॥

॥ दायतत्त्वं ॥

३१

सुव्यक्तमादतुः शङ्खलिखितौ । शितं शङ्खे
कुटुम्बव्यवहारान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यादनन्तरो वा
कार्यज्ञस्तदनुमतो नत्वकामे पितरि ऋक्थविभागो
वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरोगिनि वा ज्येष्ठ एव पितृ
वदर्थान्पालयेत् इतरेषामृक्थमूलं हि कुटुम्ब
मस्वतन्त्राः पितृमन्तोमातुरप्येवमवस्थितायाः । एत
द्वचनद्वयं कार्यज्ञमे दीर्घरोगिनि च पितरि विभागं
निषिद्धैव ज्येष्ठागृहं चिन्तयेत् तदनुजो वा कार्यं
ज्ञइत्याह अनुमतिस्त्वप्रतिषेधादपि भवति ॥

खंड्रव्यं दीयमानञ्च यः स्वामी ननिवारयेत् ।
ऋत्विग्भिर्वापरैर्वापि दत्तं तेनैव तद्गुरुरिति प्राय
श्चित्तविवेकधृतकात्यायनवचनात् अतएव परम
ब्रह्मऽप्रतिसिद्धमनुमतं भवतीति न्यायविदः । एवं
दत्तानिवारणत्वात् सिद्धिरिति ॥

॥ अथ वृत्तविभागसन्देहनिर्णयः ।

शङ्खः । गोत्रभागविभागार्थे सन्देहे समुपस्थिते ।
गोत्रजैश्चापरिज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्हति ॥ गोत्र
भागविभागार्थे सन्देहइति गोत्रलब्धविभजनीय

विभजनविषयके वृत्तविभागवैपरीत्यसन्देहे विभागकरणसन्देहे चकुलं बन्धुः एषामभावएवान्यः साची तल्लेख्यमाह ॥

वृद्धस्यतिः। भ्रातरः संविभक्ताये स्वरूपात् परस्परं। विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते ॥ व्यवहारमाह कायां वृद्धस्यतिः। यद्येकशासने ग्रामक्षेत्रा रामाश्च लेखिताः। एकदेशोपभोगेपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते ॥ शासनं पत्रादि तदेकदेशस्यानुपभोगे तु सर्वस्य क्रीतादेर्हानि र्यथास एव ॥

संविभागक्रयप्राप्तं पितृत्वं लब्धञ्च राजतः। स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिमुपेक्षया ॥ प्राप्तमात्रं येन भुङ्क्तं खीकृत्यापरिपन्थितं। तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिञ्चोपेक्षया तथा ॥ संविभागक्रयादिलब्धस्यैव सति भोगे सिद्धिः तद्भोगोपेक्षया हानिरिति ॥

नारदः। दानग्रहणपश्चन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः। विभक्तानां पृथग्क्षेत्राः पाकधर्मागमव्ययाः ॥ साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परं ॥ येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते खञ्जकथतः। विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥

अतएव याज्ञवल्क्यः । भ्रातृणामथ दम्पत्योः
 पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृष्टं साध्यमविभक्ते
 न तत्स्मृतं ॥ परस्परमिति शेषः यद्यपि जायापत्योर्वि
 भागोन विद्यते तथा पुण्यापुण्यफलेषु चेत्यापस्तम्बो
 क्तोर्विभागाभावः । पत्यधिकरणेऽपि जीवत्यतिधन
 मात्रे स्वत्वं युक्तञ्च । दम्पत्योर्मध्यगं धनमित्युक्तं
 इति श्राद्धविवेकः । मध्यगमुभयस्वामिकमित्यर्थः ।
 तथापि यदिकुर्यात् समानांशान्पत्यः कार्य्याः
 समांशिका इति याज्ञवल्क्येन पुत्रविभागकरणे प्रवृ
 त्तस्याऽपुत्रपत्या अपि विभागावगतेस्तदभिप्रायेण
 दम्पत्योरित्युक्तं । यत्तु भार्यापुत्रश्च दासश्च त्रय
 एवाधनाः स्मृताः । इत्यत्राधनत्वश्रुतेरापस्तम्बीया
 विभागाभिधानं वैदिककर्ममात्रे सहकारित्वेनाधि
 कारार्थमिति । तन्न तद्वचनोत्तरार्द्धे यत्ते समधि
 गच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमित्यनेन स्वार्जितस्यैव
 पत्यादीनां पत्याद्यनुमतिमन्तरेणास्वातन्त्र्यप्रति
 पादनात् । आपस्तम्बवचने तथापुण्यापुण्यफलेषु
 चेति पृथगुपादानाच्च तस्माद्विभागोन विद्यत इति
 निषेधस्य प्रवृत्तिपूर्वकत्वादेकस्मिन् धने उभयोः

स्वत्वं ज्ञायते । अन्यथोभयोः स्वत्वाभावेन विभाग
प्रशक्त्यनुपपत्तेर्निषेधविधिर्न स्यात् ॥

एकत्वं सागता यस्माच्चरुमन्वाङ्गतिव्रतैरिति लघु
हारीतोक्तैकत्वस्यैतदपिफलं ॥

॥ अथ चिरप्रोषितागतस्य वंशस्य विभागः ॥

तत्र वृद्धस्यतिः । गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योन्यदेशं
समाश्रितः । तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न
संशयः ॥ तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमोवापि यो भवेत् ।
जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतं ॥ यं परम्प
रया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः । तदन्वयस्या
गतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ॥ भुक्तिस्त्वैपुरुषीसिद्धौ
दपरेषां नसंशयः । अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां
न सिध्यति ॥ अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृह्णतेत्रापणा
दिकं । सुहृदन्धुसकुल्यस्य नतद्भोगेन हीयते ॥ विवा
ह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैवच । सुदीर्घेणापि
कालेन तेषां सिध्यति तत्तुन ॥ गोत्रसाधारणं द्रव्य
मितिशेषः आपणः पण्यवीथिका । अपरेषां गोत्र
जादपरेषां विवाह्योजामाता इतिव्यवहारचिन्ता
मणिः ॥

नारदः । अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतनै
स्त्रिभिः । नतच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतं ॥
पित्रा पूर्वतनैरित्यत्रपित्रा सहपितरमादायत्रिभि
श्चतुर्थः समवाप्नुयादिति वचनार्थः । भोगं विज्ञिनष्टि
व्यासः पिता पितामहोयस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।
त्रयाणां जीवतां भोगोविज्ञेयस्वेकपूरुषः ॥ युग
पद्भोगे षष्टिवर्षेपि न त्रैपुरुषिकः प्रपितामहस्य तत्र
स्वातन्त्र्यात् तस्यैव भोगः तदाकोनामासावित्याह
विज्ञेयस्वेकपूरुषइति ॥

त्रिपुरुषं विशेषयति व्यासः । प्रपितामहेन यद्भुक्तं
तत्पुत्रेण विनाच तं तौ विना यस्य पित्रा च तस्य
भोगस्त्रिपौरुषः ॥ कियन्तं कालमेकैकस्य भोगइत्य
पेक्षायां व्यासः । वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना
व्याहता सती । भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणाच
द्विपौरुषी ॥ त्रिपौरुषी च त्रिगुणा नतत्राऽन्वेष्य
आगमः ॥ अत्राव्याहतेति प्रतिवादि समक्षं लक्ष्यते
षष्टिवर्षभोगस्याप्यनेनैकवाक्यत्वं । अतःपुनरूपे
क्षया स्वत्वनाशाद्बृहस्पतिरपि आहर्त्ता शोधयेत्

भुक्तिमागमञ्चापि संसदि । तत्सुतोभुक्तिमेवैका
पौत्रादिषु न किञ्चन ॥

याज्ञवल्क्यः । आगमस्तु कृतोयेन सोभियुक्त
स्तमुद्भिरित् । न तत्सुतस्तत्सुतोवा भुक्तिस्तत्र गरी
यसी ॥

भुक्तिशोधनमाह कात्यायनः । आगमोदीर्घ
कालश्च निश्चिद्रोन्यरवोज्झितः । प्रत्यर्थिसन्निधा
नञ्च पञ्चाङ्गाभोगदृश्यते ॥

—

॥ अथ विभागकाले निष्कृतस्य पश्चादवगतस्य
विभागः ॥

तत्र कात्यायनः । प्रच्छादितन्तु यद्येन पुनरा
गत्य तत्समं । भजेरम्भ्रातृभिः सार्द्धमभावे तु पितुः
सुताः ॥ अन्योन्यापहतं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् ।
पश्चात्प्राप्तं विभज्येतसमभागेन तद्भृगुः ॥ पश्चा
त्प्राप्तमित्युपादानात्विभक्ते सति लौकिकप्रमाणेन
यस्य कस्यचिन्निष्कृतस्य प्रदर्शनं विनापिन पुनर्वि
भागो न वा तत्र दिव्यं विना क्वचिदप्यनिश्चितद्रव्य
त्वेन सम्यग्विभागो न स्यात् ॥ दुर्विभक्तमिति अस

॥ दायतत्त्वं ॥

३७

अन्विभागस्य पुनर्विभागं दर्शयति । स क्वदंशो निप
तति स क्वत् कन्या प्रदीयते । स क्वदाह ददानीति
चोप्येतानि सतां स क्वत् ॥ इति मनुनारदकात्या
यनवृहस्पतिवचनेपि स्वेच्छापदोपादानं सम्यग्
भागविषयं ॥

येनांशोयादशोभुक्तस्तस्य तन्न विचालयेत् । स्वेच्छा
कृतविभागोयः पुनरेव विसम्बदेत् ॥ स राज्ञांशे
स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकदितिरत्नाकर
धृतवृहस्पतिवचनेपि स्वेच्छाकृतपदोपादानात्
स्वारसिकन्यूनाधिकपरं नतु भ्रान्त्यादिकृतदुर्विभा
गपरं । पश्चात् प्राप्तमित्यनेन तन्मात्रस्यैव विभागो
नपूर्वविभक्तं विजनीयमित्यवगम्यते । समभागे
नेति अपहर्तुरपहर्तया भागोन देयोऽल्पोवा
देयइति निरासार्थं भृगुराहेति शेषः वाक्यार्थकर्म
ताच्च अविभक्तत्वादेव विभागे प्राप्ते वचनारम्भ
सौख्यदोषाभावं ज्ञापयतीति विश्वरूपहलायधप्रभृ
तयः स्तैयधात्वर्थानिष्पत्तिरित्यभिप्रायः । तथाहि
यत्परद्रव्यहरणं स्तैयं तत्परिकीर्तितमितिकात्या
यनवचने परशब्दादात्मीयत्वव्यवच्छेदेनैव पर

कीयत्वस्यावगमात् । यथामुद्गापचारे प्रतिनिधित्वेन
माषप्राप्ताइव अयञ्चियावै माषा इतिमाषानिषिद्धाः।
तत्र माषमात्रारम्भकमिश्रितानां निषेधेनतु माष
सुद्धोभयारम्भकमिश्रितानां तथात्रापि परमात्रद्र
व्यस्यापहार एवस्तेयं नतु स्वपरसाधारणस्याविभक्त
दायस्य भोगादिनेति साधारणासाधारणयोश्चासा
धारणस्यैव शोभ्रप्रतीतिरिति । अतएव परकीय
त्वेन विशेषतो जानतस्तदपहारे स्तैन्यं नतु स्वद्रव्य
भ्रमेण परद्रव्यव्यवहर्तुरपीति जिनेन्द्रदायभाग
प्रायश्चित्तविवेककृन्मतं । तत्र स्वीयबुद्ध्या परकीया
पहारे यदस्तेयत्वमुक्तं तन्न समीचीनं भागवतीय
नृगोपाख्यानविरोत् तथाहि कस्यचिद्विजमुख्यस्य
भ्रष्टा गौरमम मोधने । संपृक्ताऽविदुषा साच मया
दत्ता द्विजातये ॥ तां नीयमानं तत्त्वामी दृष्ट्वा वाच
ममेति च । ममेयं प्रतिगृह्याह नृगोमे दत्तवानिति ॥
विप्रौ विवदमानौ मामूचतुः स्वार्थसाधकौ । भवान्
दातापहर्ता च तच्छ्रुत्वा मेऽभवद्भ्रमः । तत्पापात्
कृकलाशत्वं प्राप्तिश्चमे यथाभवत् । तावद्द्राक्षमा
त्मानं कृकलाशतनं प्रभोइति । यत्तु अनेकेषा

मङ्गरीयकसमुदये, सदृशतया आत्मीयाङ्गुरीयक
भ्रमेण परकीयाङ्गुरीयकविक्रयेन स्तैयत्वं तद्
विशेषचिह्नितद्रव्याणां कपर्हकादीनां नानास्त्रामि
कानामेकत्र स्थापनदशायामेव परस्परद्रव्यविनि
मयादेव परस्परविनियोगे दोषाभावइत्यवगत्य
एकत्र स्थापनात् अन्यथा दोषशङ्कया न तथा
कुर्यादिति एतद्विषये ॥

मत्स्यपुराणं । अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्यात् पर
द्रव्यस्य विक्रयं । स निर्दोषोऽज्ञानपूर्वं चौरवद्दण्ड
मर्हतीति एतद्ज्ञानकृतदण्डाभावपरमिति ॥

तेन परमात्रस्वत्वावच्छिन्नद्रव्ये परमाणुमिति
मन्तरेण ममेदं यथेष्टविनियोज्यमिति कृत्वा व्यव
हारः स्तैयं । सच क्वचिन्मानसः सङ्कल्परूपः क्वचित्
कायिकोदानविक्रयादिस्त्रक्षणः तस्य चाविभक्त
भ्रात्रादिधनेषु सम्भवः । इदं परकीयमेव इदं ममै
वेतिविशेषानिश्चयात् ॥

अतएव कात्यायनः बन्धुनापहतं द्रव्यं बला
नैव प्रदापयेत् । बन्धूनामविभक्तानां भागं नैव
प्रदापयेत् । अत्रापहतपदं भाक्तं सामादिना

प्रदापयितव्यो न तु बलात् अविभक्तेन यद्यधिकं
भुक्तं तदसौ न दाप्यः । एवञ्च निधेर्लाभेऽपि न
दोषेनष्टस्वामिकत्वात् ॥

तथाच मनुः राजा लब्धा निधिं दद्याद्विजेभ्यो
ऽर्द्धं द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात् स सर्वस्य
प्रभुर्यतः । इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाह
रेत् । अनिवेदितविज्ञाता दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥
सम्भूयवाणिजिकानान्तु नैतादृशं वचनाभावात्
प्रच्युत जिह्वां त्यजेयुर्निर्लाभमिति याज्ञवल्क्यीयेन
वञ्चकस्य लाभशून्यं कृत्वा त्यागउक्तः दायद्रव्य
इव वाणिजिकानामेकधने ऽनेकेषां स्वत्वाभावाच्च
किन्तु मिलनात्तदनिश्चय मात्रमिति ॥

॥ अथ स्त्रीधनं ॥

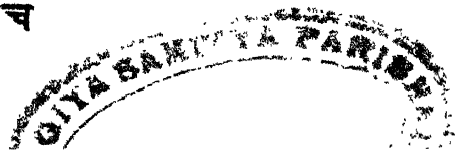
तत्र कात्यायनः । प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव
यदन्यतः । भर्तुः स्वाम्यं भवेत्तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतं ॥
अन्यतः पितृमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्ताद्यसम्बन्धं शिल्पे
न वा यदर्जितं तत्र भर्तुः स्वातन्त्र्यं तेन स्त्रिया अपि
धनं न स्त्रीधनं अस्वातन्त्र्यात् एतद्व्यातिरिक्तधने
स्वत्वं स्त्रिया एव दानाद्यधिकारात् ॥

मनुविष्णू । पत्न्यौ जीवति यः कश्चिदलङ्कारोद्धृतो
भवेत् । न तं भजेरन् दायदाभजमानाः पतन्ति
ते ॥ पत्युरदत्तेऽपि तदनुज्ञया परिहितोऽलङ्कार
स्तावतैव भार्यायाः स्वीयोभवतीति मेधातिथिः ॥

कात्यायनः । ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृ
गृहे ऽथवा । भर्तुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदा
यिकं स्मृतं ॥ सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमि
ष्यते । यस्मात्तदाऽनृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत् प्रजीवनं ॥
सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितं ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥ सुदायेभ्यः
पितृमातृभर्तृकुलसम्बन्धिभ्योलब्धं सौदायिकं आनृ
शंस्यमनैष्ठुर्यं ॥

नारदः । भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृते
पितृत् । सा यथाकाममश्रीयाद्दद्याद्वा स्थावरा
दृते ॥ भर्तृदत्तविशेषणात् भर्तृदत्तस्थावरादृतेऽन्य
स्थावरं देयमेव अन्यथा यथेष्टं स्थावरेष्वपीति
कात्यायनोक्तं विरुद्ध्यते । कल्पतरुत्वाकरयोः
कात्यायनः ॥

च

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी ।
व्यभिचाररता याच स्त्रीधनं नच सार्हति ॥

याज्ञवल्क्यः दुर्भिक्षे धर्मकार्ये वा व्याधौ
संप्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो
दातुमर्हति । संप्रतिरोधके भोजनाद्यवरोधकारि
ण्युत्तमर्णादिके । अन्यत्रतु ॥

कात्यायनः । न भर्ता नैवच सुतो न पिता
भ्रातरो नच आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभ
विष्णवः ॥

—
॥ अथ स्त्रीधनाधिकारिणः ॥

देवलः सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं
विदुः । अप्रजायां हरेद्भर्ता माता भ्राता पिता
पिवा ॥ अत्र इन्द्रनिर्देशात् पुत्रकन्ययोस्तुल्याधि
कारः अन्यतराभावे अन्यतरस्य तद्धनं एतयो
रभाषे ऊढाया दुहितुः पुत्रवत्याः सम्भावित
पुत्रायाश्च तुल्याधिकारः स्वपुत्रद्वारेण पार्वणे
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्पितृभ्यः प्रदीयते । सर्वेष्वं
शहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः । इति शाता
तपोक्ततद्भाग्यपतिपिण्डदानसम्भवात् ॥

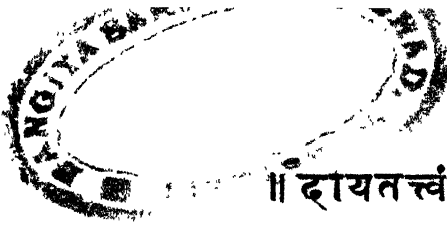
तथाच नारदः । पुत्राभावे तु दुहिता तुल्य
सन्तानदर्शनात् । अतएव एतादृशदुहित्तभावे
पौत्राधिकारः तदभावे दौहित्राधिकारः दौहि
त्रेऽपि ह्यमुत्रैः सन्तारयति पौत्रवदिति मनु
वचने । दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशात् पुत्रेण
परिणीतदुहितुर्बाधाद्वाधकपुत्रेण बाध्यदुहित्पुत्र
बाधस्य न्याय्यत्वात् एवं तदभावे प्रपौत्रः तद्गो
प्यपि ण्डदात्वात् तदभावे बन्ध्याविधवयोर्मातृ
धनाधिकारः तयोरपितत्प्रजात्वात् तदभावे तु
भर्ता । एतच्च न पितृमातृदत्तधनविषयं तत्र
भ्रातुरधिकारात् ॥

तथाच बृहकात्यायनः । पितृभ्याञ्चैव यहत्तं
दुहितुः स्थावरन्धनं । अप्रजायामतीतायां भ्रातृ
गामितु सर्व्वदा ॥ मातुः परिणयनकाललब्धन्तु
पुत्रसत्वेऽपि क्रमेणानूढोढदुहित्तरेवाधिकारः
मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन्निति वशिष्ठोक्तेः ।
स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति
गीतमवचनेन प्रथममप्रत्तानामवाग्दत्तानां तद

भावेत्वप्रतिष्ठितानां वाग्दत्तानां ईषदर्थे नञ्
तदभावे चकारसमुच्चितानामूढानां स्त्रीधनं
दुहितृणामिति सामान्यतः प्रागुक्तत्वात् अप्रत्ता
नामित्यादेशु । क्रमार्थत्वेनोपसंहारार्थत्वात् ॥

व्यक्तमाह मनुः मातुश्च यौतुकं यत्स्यात्
कुमारीभागएव सः इति यौतुकपदं युमिश्रणे इत्य
स्मात्सिद्धं मिश्रताच स्त्रीपुंसयोर्विवाहाद्भवति ॥
यदेतद्दृश्यन्तव तदस्तु हृदयं मम यदिदं हृदयं
मम तदस्तु हृदयं तवेतिमन्त्रलिङ्गात् यौतुकं
तदिति वाचस्पतिमिश्रायमुकुटधृतात् यौतुकं
यौतुकमपि साधु । परिणयनकालः परिणयन
पूर्वापरी भूतकालः सच वृद्धिश्चाद्वारम्भपत्यभि
वादनान्तोविवाहत्त्वे विवृतः ॥

यत्तु मनुवचनं स्त्रियास्तु यद्भवेद्विदत्तं पित्रा दत्तं
क्रथञ्चनब्राह्मणी तद्वरेत् कन्या तदपत्यस्य वाभवे
दिति तत्पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्विवाहसमया
दन्यदापि पितृदत्तं कन्याया एवेत्येतदर्थं ब्राह्मणी
पदन्तु कन्यामात्रपरं । यद्वा क्षत्रियादिस्त्रीणामनप
त्यानां पितृदत्तं धनं सपत्नीदुहिता ब्राह्मणी

॥ दायतत्त्वं ॥

४५

कन्या हरेत् नपुनरप्रजस्त्रीधनं भर्तुरिति वचनाव
काशइतिवचनार्थः । तदभावे पुत्राधिकारः
दुहितृणामभावेतु रिक्थं पुत्रेषु तद्भवेदिति मनु
वचनात् एवं पुत्राधिकारात् प्राग्दुहितृधिकार
विधायकवचनान्तराण्यथेतद्विषयकानि पुत्राद्य
भावेतु ब्राह्म्यादिपञ्चकविवाहकालीनं स्त्रीधनं
भर्तुः आसुरादित्रय विवाहकालीनन्तु मातुस्तद
भावे पितुः ॥

यथा मनुः ब्राह्म्यदैवार्पणान्धर्व्वप्राजापत्येषु
यद्वनं । अतीतायामप्रजायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ यत्त
स्याः स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु । अतीतायाम
प्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते । कन्याधनाधिकारे
क्रममाह वौधायनः । रिक्थं मृतायाः कन्याया
गृह्णीयुः सोदराः स्वयं । तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे
भवेत्पितुः ॥ अत्र क्रमदर्शनात् पूर्ववचने माता
पित्रोरित्यत्र पाठक्रमेणाधिकारो नतु इन्द्रनिर्दे
शात् समुच्चितेन ॥

बृहस्पतिः मातुः स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री
पितृस्वसा । श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकी

र्त्तिताः ॥ अदासामौरसेनस्यात् सुतोदौहित्रएव
 वा तत्सुतोवा धनन्तासां स्वस्तीयाद्याः समाप्नुयुः ॥
 औरसपदं कन्यापुत्रोभयपरं सुतइतिसपत्नीपुत्र
 परं ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्युत्रिणी भवेत् ।
 सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीमनुरितिमनु
 स्मृतेः एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यासां ताः नतु सुत
 पदमौरसविशेषणं वैयर्थ्यात् सपत्नीपुत्रसङ्गावे
 स्वस्तीयाद्यधिकारापत्तेश्च तत्सुतइति पौत्रसपत्नी
 पौत्रपरं नतु दौहित्रपुत्रपरं तस्य स्वभोग्यभर्तृ
 पिण्डदानानधिकारात् अत्र प्रागुक्तानुसारात्
 दौहित्रपर्यन्तानन्तरमेव सपत्नीपुत्रतत्पुत्रयोर
 धिकारः नतु प्रागुक्तभर्त्रादिपितृपर्यन्ताभावेपी
 तिवाच्यं भर्त्रादीनां धनिभोग्यपार्वणपिण्डदाना
 नधिकारात् तस्मादेतेषां सपत्नीपौत्रान्तानां
 तत्सुतोवेति वाशब्दसमुच्चितानां सामान्यं पुत्र
 कन्यानां मृतायां स्त्रीधनं विदुः । अप्रजायां हरे
 इर्त्ता माताभ्राता पितापिवा इति देवलोक्तानां
 भर्त्रादिपितृपर्यन्तानाञ्चाभावएव सत्स्वपिञ्चशुर

भातश्चशुरादिषु स्वस्तीयाद्या इत्यनेन भगिनी
 सुतभर्तृभागिनेयभर्तृज्येष्ठकनिष्ठोभयरूप भातसु
 तस्वभातपुत्रजामातृदेवराणां मातृस्वस्त्रादिधने
 ऽधिकारः अनन्यमतेर्वचनात् ॥

अत्र त्रयाणामुदकङ्कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते।
 चतुर्थः संप्रदा तेषां पञ्चमोनोपपद्यतइति दाय
 भागप्रकरणीयमनुस्मृतेः पिण्डदोऽश्हरइति याज्ञ
 वल्कीयात् मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताइत्यनेन
 स्वस्तीयादीनां पुत्रत्वज्ञापनेन पिण्डदत्तसूचनस्य
 दायभागप्रकरणे उपकारतारतम्येन धनाधि
 कारक्रमज्ञापनेनैकप्रयोजनकत्वात् ॥

मातुलोभागिनेयस्य स्वस्तीयोमातुलस्य च। श्वशु
 रस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च। एतेषाञ्चैव
 भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथाः पिण्डदानन्तु
 कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिरिति शातातपवच
 नात् पिण्डदानविशेषेणैव षष्णामेषामधिकार
 क्रमः प्रतिपत्तव्यः पाठक्रमादर्थ्यक्रमस्य बल
 वत्वात् अन्यथा सर्वशेषे देवराधिकारे महाजन
 विरोधः स्यात्। तत्र प्रथमं देवरः तत्पिण्डतद्भर्तृ

पिण्डतद्भर्तृदेयपुरुषत्रयपिण्डदत्वात् सपिण्ड
 त्वाच्च भ्रातृस्त्रीधनेऽधिकारी तद्भावे भ्रातृश्वशुर
 देवरयोः सुतौ तत्पिण्डतद्भर्तृपिण्डतद्भर्तृदेय
 पुरुषद्वयपिण्डदत्तात् सपिण्डत्वाच्च तयोरभावे
 त्वसपिण्डोपि भगिनीपुत्रस्तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पु
 त्रादिपिण्डत्रयदत्वात्तद्भावे भर्तृभागिनेयः
 पुत्राद्भर्तृदुर्व्वलत्वेन तत्स्थानपातिनोरपि भगि
 नीपुत्रभर्तृभागिनेययोस्तथैव बलावलस्य न्याय्य
 त्वेन तद्भर्तृदेयपुरुषत्रयपिण्डदत्वात् तत्पिण्ड
 दत्वात् तद्भर्तृपिण्डदत्वाच्च मातुलानी धनेऽ
 धिकारी तद्भावे भ्रातृपुत्रः तत्पिण्डतत्पुत्र
 देयतत्पित्रादिपिण्डद्वयदत्वात् पितृस्वसुर्धनेऽधि
 कारी तद्भावे श्वशुरयोः पिण्डदाना ज्जामाता
 श्वश्रूधनेऽधिकारीतिक्रमः स्वस्त्रीयाद्या इतित्वऽधि
 कारिमात्रपरं न पाठिकक्रमपरं एषां षष्ठां
 प्रातिस्विकोक्तानामभावे सपिण्डानन्तर्येण श्वशुर
 रादिवदधिकारी नच सपिण्डाभावे मातृस्व
 सेति वचनं वाच्यं अस्मिन्नऽधिकारिगणने देवर

तत्सुतभ्रातृश्वशुरसुतानामधिकारज्ञापनादासन्न
तरश्वशुरभ्रातृश्वशुरादेः परित्यागादिति ॥

॥ अथापुत्रधनाधिकारिणः ॥

याज्ञवल्क्यः । पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातर
स्तथा । तत्सुतोगोत्रजोबन्धुः शिष्यः स ब्रह्मचारिणः ॥
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः । स्वर्ध्यातस्य
ह्यपुत्रस्य सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

तथा विष्णुः । अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तद्
भावे दुहितृगामि तद्भावे दौहितृगामि तद्भावे
पितृगामि तद्भावे मातृगामि तद्भावे भ्रातृगामि
तद्भावे भ्रातृपुत्रगामि तद्भावे सकुल्यगामि तद्
भावे बन्धुगामि तद्भावे शिष्यगामि तद्भावे सहा
ध्यायिगामि तद्भावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगा
मीति ॥ अत्रापुत्रपदं पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावपरं तेषां
पार्व्वणपिण्डदातृत्वाविशेषात् अतएव वौधायन
वचने पुत्रपौत्रप्रपौत्रानुपक्रम्य सत्स्वङ्गजेषु तद्गामि
ह्यर्थो भवतीत्युक्तं तद्यथा प्रपितामहः पितामहः
पिता स्वयं सोदर्याभ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः

प्रपौत्रएतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते
 विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु
 तद्गामी ह्यर्थोभवतीति । अस्यार्थः पित्रादिपिण्ड
 चयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् पुत्रादिभिस्त्रिभि
 स्तत्पिण्डस्यैव दानात् यश्च जीवन् यत्पिण्डदाता
 स मृतः सन् सपिण्डनेन तत्पिण्डभोक्ता एवं
 मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता
 मृतश्च तत्पिण्डभोक्ता परेषां जीवतां पिण्ड
 सञ्चदानभूतआसीत् मृतैश्च तैः सह दौहित्रादि
 देयपिण्डभोक्ता अतोयेषामयं पिण्डदाता ये वा
 तत्पिण्डदातास्ते अविभक्तं पिण्डरूपं दाय
 मश्नन्तीति अविभक्तदायादाः सपिण्डाः पञ्चमस्य
 पूर्वस्य मध्यमः पञ्चमोऽपि पिण्डदाता न च
 तत्पिण्डभोक्ता एवमधस्तनोऽपि पञ्चमोऽपि मध्यमस्य
 पिण्डदाता नापि तत्पिण्डभोक्ता तेन बृहस्पतिना
 महात् प्रभृतित्रयः पूर्वपुरुषाः प्रतिनप्तृतः प्रभृत्य
 धस्तनास्त्रयः पुरुषाएकपिण्डभोक्तृत्वाभावादिभ
 क्तदायादाः सकुल्याइत्याचक्षते । इदं सपिण्डत्वं
 सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थमित्युक्तं अशौचविवाहा

द्वयर्थञ्च पिण्डलेपभुजामपीति विवृतं शुद्धितत्त्वे ।
 पुत्रादिविभागक्रमं व्यक्तमाह रत्नाकरधृत कात्या
 यनः । अविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्थभागिनं ।
 कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥ लभे
 तांशं स पित्रन्तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् । सएवां
 शस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतोभवेत् ॥ लभेत
 तत्सुतोवापि निवृत्तिः परतोभवेत् । जीवनं जीवने
 चितद्रव्यं यदा भ्रातॄणां कश्चिदेकोन विद्यते तदा
 तत्सुतस्य पितॄंशोदातव्यः यदा विपन्नस्याप्यनेक
 पुत्रास्तदा एकः पितॄंशस्तेषां विभज्य दातव्यः एवं
 तत्सुतोऽप्यंशं लभेत तत्सुतस्य भागोनिवर्त्तत
 इत्यर्थः एतच्च सहवासविषयं ॥

यथा देवलः । अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां
 वसतां सह । भूयोदायविभागः स्यादाचतुर्थीदिति
 स्थितिः ॥ अविभक्तानां विभक्तानां सहवसतां
 संसृष्टानां वा पुनर्विभागोभ्रातॄतत्सुततत्सुतपर्य
 न्तमेव तत्सुताच्चतुर्थीनिवर्त्तते इति प्रागुक्तसप्तम
 पुरुषपर्यन्तं विभागदानन्तु भिन्नदेशादागताना

मिति न विरोधः तेन प्रपौत्रपर्यन्तानामभावे पत्नी
धनाधिकारिणी ॥

यथा कात्यायनः । भर्तृदायं मृते पत्नौ विन्य
सेत् स्त्री यथेष्टतः । विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत्त
त्कुलेऽन्यथा ॥ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते
स्थिता । भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायदाऊर्द्धमा
प्तुयुः । यथेष्टतइति धर्मार्थं ॥

तथाच व्यासः । लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानञ्च
वरानने । तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा ॥
मदनपारिजातधृतास्मृतिः । दद्यद्दिष्टतमं लोके यद्य
त्यत्युः समीहितं । तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणन
काम्यया ॥ भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी ।
अतएव हरिवंशीयपुण्यकव्रतोपाख्याने दानोप
वासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्धति । निष्फलान्यस
तीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे ॥

तथा बृहन्मनुः । अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती
व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं
लभेत च ॥ तत्पिण्डमित्यत्र तदित्यनुपज्यते तच्छ
ब्देन भर्तुः परामर्शाद्भर्तुः कृत्स्नमंशं यावदंशं

हरेत् न तु वर्त्तनजीवनोचितमात्रं पत्नी सवर्णा
ज्येष्ठा पत्नीत्यभिधानात् ॥

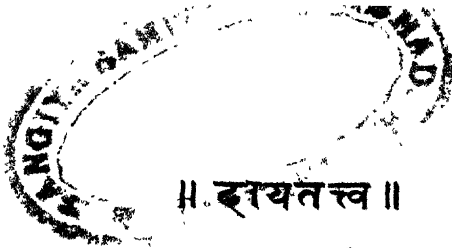
ज्येष्ठत्वमाह मनुः । यदि स्वाश्व पराश्वैव विन्दे
रन् योपितो द्विजाः । तासां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठं पूजा
च वेश्म च । तदन्यस्याभार्यायाः पोषणमात्रमाह ।

नारदः । भ्रातृणामप्रजः प्रेयात् कश्चिञ्चेत्प्रव्र
जेच्च वा । विभजेरन् धनन्तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं
विना ॥ भरणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनञ्च
यात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाक्विन्दुरितरासु च ।
प्रेयात् म्रियेत एवं पत्नीभार्याभेदात् ॥

ततोदायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः । तुल्या
दुहितरोवापि ध्रियमाणः पितापि वा ॥ सवर्णा
भ्रातरोमाता भार्या चैव यथाक्रमं । तेषामभावे
गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिनः इत्यादिवचनानि
व्यवस्थेयानि ध्रियमाणो जीवन् । वस्तुतस्तु एतदुक्त
क्रमः सर्वत्र न ग्राह्यः उपकारतारतम्यमूलकवक्ष्य
माणवचनविरोधात् अतएवात्र क्रमानास्था
ह्यचक्रमपि वापीत्युक्तं पत्यभावे दुहितरः अत्र
वङ्गवचनात् कन्योढादौहित्राणां परिग्रहः तत्र

कन्योढयोस्तु अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी ऋक्थं
 गृह्णीयात् तदभावे चोढेति पराशरवचनात् क्रमः
 तदभावे दौहित्रः पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो
 नास्ति धर्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य
 देहतइति मनुवचने पौत्रतुल्यत्वाभिधानेन यथा
 पुत्राभावे पौत्रः तथा दुहित्रभावे दौहित्रः अत
 एव गोविन्दराजधृतोविष्णुः । अपुत्रपौत्रे संसारे
 दौहित्राधनमाप्नुयुः । पूर्वेषां हि स्वधाकारे पौत्र
 दौहित्रकाः समाः । दौहित्राभावेपितरौ तत्र प्रथमं
 पिता ततोमाता पूर्वोक्तविष्णुस्मृतेः । तदभावे
 भ्रातरः अत्रापि वङ्गवचनं सोदरासोदरसंसृ
 ष्टत्वभेदेनाधिकारिभेदार्थं अतएव एकपितृजात
 योरपि सोदरविमातृजयोर्दत्तदेयषट्पुरुषपिण्ड
 दातृत्वेन सोदरस्यैव धनाधिकारोऽनतु पित्रादि
 त्रयमात्रपिण्डदातृर्विमातृजस्य क्वचित्तु संसृष्ट
 त्वेन विमातृजस्याप्यसंसृष्टसोदरेण सह तुल्याधि
 कारिता सोदरस्य संसृष्टत्वेन सएव गृह्णीयान्न
 संसृष्ट्यपि विमातृजइति ॥

तथाच याज्ञवल्क्यः । संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदर

॥ दायतत्त्व ॥

५५

स्य तु सोदरः । दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृत
स्य च । अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्योऽधनं हरेत् ।
असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमात्तजः ॥ संसृष्टि
नमाह बृहस्पतिः । विभक्तोयः पुनः पित्रा भ्रात्रा
चैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट
उच्यते । तेन विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृ
पितृव्य भ्रातृपुत्राणां यथायथमेकत्रावस्थानं
संसर्गः तद्युक्तः संसर्गी एवमभूतस्य संसर्गिणो मृतस्य
धनं तज्जातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे संसर्गी स्वयं
गृह्णीयात् एवं सोदरस्य तु सोदरः । अत्र विशेष
यति ॥

यमः । अविभक्तं स्थावरं यत्सर्वेषामेव तद्भवेत् ।
विभक्तं स्थावरं प्राप्तं नान्योदर्यैः कदाचन ॥ सर्वे
षां सोदरासोदराणां स्थावरातिरिक्तान्तु विभक्ता
विभक्तं सोदराणामेवेत्यर्थतः सिद्धं तेषां तत्पिण्ड
दातृत्वेन तन्मातृभाग्यपार्वणपिण्डदातृत्वेन
चाधिकारात् ॥

व्यक्तमाह मनुः । येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतां
शुभ्रदानतः श्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागोन

लुप्यते । अंशप्रदानतोविभागात् पूर्वं हीयेत प्रत्र
ज्यादिनेति शेषः केषामंशविभागइत्यत्राह सएव ।
सोदर्याविभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समं । भ्रातरो
ये च संहृष्टाभगिन्यश्च सनाभयः ॥

बृहस्पतिः । विभक्ताभ्रातरोये च संप्रीत्यैकत्र
संस्थिताः । पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठं न विद्यते ॥
यदि कश्चित्प्रमीयेत प्रत्रजेद्वा कथञ्चन । न लुप्यते
तस्य भागः सोदरस्य विधीयते । या तस्य भगिनी
सा तु ततोऽंशलब्धुमर्हति । अनपत्यस्य धर्मोऽयम
भार्यापितृकस्य च । संहृष्टानान्तु यः कश्चिद्विद्या
शौर्यादिना धनं । प्राप्नोति तस्य दातव्योऽंशः
शेषाः समांशिनः ॥ अत्र संहृष्टानां ज्येष्ठांशाभावो
वर्णत्रयाणां बोध्यः । शूद्रस्य तु सर्व्वदा ज्येष्ठांशा
भावात् ॥

तथाच मनः । समवर्णासु ये जाताः सर्व्वे पुत्रादि
जन्मनाम् । उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समं ।
शूद्रस्य तु सर्व्वेव नान्या भार्यापदिश्यते ॥ तस्यां
जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् । समांशाः
समभागाएव भवेयुर्नोद्धारः कस्यचिद्देयइति

कुसूकभट्टः युक्तञ्चैतत् तथाहि ज्येष्ठस्य विंश
उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्दरं । ततोऽर्द्धं मध्यमस्य
स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः ॥ इति मनुना सामान्यतो
ज्येष्ठादीनामुद्दाराभिधानात् द्विजन्मनां इत्यस्य
वर्णमात्रोपलक्षकत्वशङ्कानिरासायोत्तरवचनोत्त
रार्द्धं न च पुत्रामनरकत्राटत्वाविशेषाच्च द्रव्यस्या
प्यधिकारइति वाच्यं तदनिस्तारकमध्यमकनीय
सोरर्द्धपादोद्धारदर्शनेन तस्याप्रयोजकत्वात् नचो
द्दारांशयोर्भेदात् समांशिताभिधानेन पूर्वोक्ता
सवर्णाजातविप्रमांशभागएव शूद्रस्य निषिध्यते
नोद्धारइति वाच्यं शूद्रस्य तु सवर्णैवेति पूर्वोर्द्धे
नैव तत्सिद्धमिति द्विजन्मनामप्युद्धारनिरासाय
समांशता मनुना विहिता समानं समवर्णास्त्विति
वचनमभिधाय द्विप्रकारोविभागस्तु दायदानां
प्रदर्शितः । वयोज्येष्ठक्रमेणैकः परा समांशकल्पना ।
इति प्रकीर्तितइत्यत्र प्रदर्शितइति वृहस्पतिः अत्र
भगिन्यधिकारोविवाहोचितद्रव्यलाभाय मुनिभिः
संग्रहकृद्भिस्तथोक्तत्वात् अभार्यापितृकस्येत्यत्र
पितृपदमेकशेषात् पितृमातृपरं मातुरभावे भ्रात्र

धिकारस्य विष्ण्वादिभिरुक्तत्वात् ततश्च संदृष्टि
 नस्तु संदृष्टीत्येतदचनं तुल्यरूपसम्बन्धिसमवाये
 संसर्गकृतविशेषप्रतिपत्त्यर्थं तेन सोदराणां साप
 त्तानां भ्रातृपुत्राणां पितृव्याणां तुल्यानां सद्भावे
 संसर्गा गृह्णीयात् वाक्यादविशेषश्रुतेः पूर्ववचने
 सर्वेषामेव प्रकृतत्वात् सर्वेषु चाक्षेपासम्भवात्
 अतो न भ्रातृमात्रविषयमिदं वचनमिति जीमूत
 वाहनः। सोदरे त्वसंदृष्टिनि संदृष्टिन्यसोदरे च
 सति कतरस्तावद्गृह्णीयात् एवं सोदरासोदरयोः
 संदृष्टयोः सद्भावे कतरइत्यत्र प्रथमतः आह
 अन्योदर्यस्त्विति अन्योदर्यः पुनः संदृष्टी सन्
 गृह्णीयात् नान्योदर्यमात्रः किन्तु असंदृष्ट्यपि
 पूर्ववचनस्थसोदरपदानुषङ्गात् प्राप्तः सोदरश्च
 गृह्णीयात् तेनैकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसंदृष्टत्व
 सोदरत्वयोरेकशः सम्बन्धेन तुल्यत्वादुभयोर्वि
 भज्य ग्रहणं तदुभयसत्त्वे चासोदर्यस्यासंदृष्टिनोऽ
 तुल्यरूपत्वान्नेति द्वितीये आह संदृष्टोनान्यमातृज
 इति सोदरे संदृष्टिनि सति अन्यमातृजः संदृ
 ष्यपि न गृह्णीयात् अर्थात्तत्र संदृष्टी सोदरएव

गृह्णीयात् संसृष्टत्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्यैव
बलवत्त्वात् । दायभागकारस्तु अन्योदर्थस्तु संसृष्टी
सन् सत्यपि सोदरेऽसंसृष्टिनि धनं हरेत् नान्यो
दर्थः संसृष्ट्यपि गृह्णीयादिति पूर्वार्द्धस्यार्थः । तत्र
किं सोदरस्तदानीं न गृह्णीयादेवेत्यपेक्षायामुक्त
रार्द्धेनोक्तं असंसृष्ट्यपि चादद्यात् सोदरइत्य
नुषज्यते न संसृष्टोऽन्यमाहजः केवलः किन्तु
उभाभ्यामेव विभज्य ग्रहीतव्यमित्याहुः ॥

मिताक्षरादयोऽप्येवं । याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां
मूलपाणिमहामहोपाध्यायास्तु अन्योदर्थस्तु संसृष्टी
नान्योदर्थधनं हरेत् । असंसृष्ट्यपि सोदरएव
गृह्णीयात् नतु संसृष्टः सापत्नोभ्राता संसृष्टइति
गवर्भसंसृष्टः सोदरइति केचित् नान्योदर्थो धनं
हरेदिति पाठे अन्योदर्थः सन् धनं न गृह्णीयात्
इति व्याख्या असंसृष्टिसोदरस्याधिकारार्थमिदं
वचनमतो न पुनरुक्तिरित्याहुः । रत्नाकरप्रभृत
यस्तु यस्तु कल्पतरौ नान्योदर्थधनं हरेदिति पाठो
दृश्यते स मूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरापरिजात
इलायुधग्रन्थेषु नान्योदर्थो धनं हरेदिति पाठ

दर्शनात् तदनुसारव्याख्यादर्शनाच्च लिपिकर
प्रमादइत्याहुः । भ्रातृणामभावे तत्सुतः तत्र प्रथमं
सोदरपुत्रः ॥

स्वेन भर्त्ता सह आहुं माता भुङ्क्ते स्वधा
मयं । पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामहीति
वृहस्पतिवचनात् । सोदरभ्रातृपुत्रदत्तपिता
महपिण्डे धनिमातुर्भोगश्रुतेस्तद्गतधनत्वेन तयो
पकारदर्शनात् तदभावे वैमात्रेयपुत्रः तदभावे
गोत्रजः । तत्र त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः
प्रवर्त्तते । चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ।
अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं हरेदिति
मनूक्ता तस्य मृतस्य धनिनः सपिण्डात् सपिण्ड
मध्यात् अनन्तरः सन्निहिततरस्तस्य धनं भवेत्
एवमेव कुल्लूकभट्टः । वहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या
वान्धवास्तथा । याच्ञासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं
हरेदिति वृहस्पत्युक्तत्वाच्च पिण्डदानसम्बन्धता
रतम्येन असन्नजननतारतम्येन च धनेष्वधि
कारी तत्र यथा दौहित्रान्तस्वसन्तानाभावेऽ
न्योऽधिकारी एवं भ्रातृपुत्राभावे तद्दौहित्रान्तः

पितुः सन्तानोऽधिकारी तदभावे पितामहः तदभावे पितामही ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेदिति मनुवचनात् यथा पित्रभावे माता तथा पितामहाभावे पितामही तदभावे पितामहदौहित्रान्तसन्तानः पितरि तथा दर्शनात् एवं प्रपितामहः प्रपितामही तत्सन्ताना अपि मृतभोग्यपिण्डदात्रभावे बन्धुरिति मातामहमातुलादिः तत्रापि पित्रादिवत्सति मातामहे स एव तदभावे यथा क्रमं मातुलादिः मृतदेयमातामहादिपिण्डदत्वात् तदभावे सकुल्योविभक्तपिण्डः प्रतिनप्तृतः प्रभृतिपुरुषत्रयमधस्तनं वृद्धप्रपितामहादिसन्ततिश्च अत एव दायकृता ननु सहोदरभ्रातृपुत्रवत् पितृव्यस्यापि धनिदेयपूर्वपुरुषद्वयपिण्डदत्वात् धनिपितृव्यभ्रातृपुत्रयोस्तुल्योऽधिकारः स्यादुच्यते पितृव्योहि धनिपितामहप्रपितामहयोः पिण्डदः भ्रातृपुत्रस्तु धनिपितरं प्रधानमादाय पुरुषद्वयपिण्डदइति स एव बलवान् इति पितृव्यात्

पूर्वमधिक्रियते इत्युक्तं । एवं यत्र मृतस्य
 पितृव्यमृतपितृव्यपुत्रयोः सत्त्वे धनिदेयपितामह
 प्रपितामहपिण्डदातृत्वाविशेषेऽपि अनेकपितृका
 णान्तु पितृतोभागकल्पनेत्यत्र जननसन्निध्यतार
 तम्येन भागदर्शनात् अत्रापि जननसन्निकर्षा
 धिक्येन पितृव्यस्यैवाधिकारः अतएव मिताक्ष
 रायां पितामहपितृव्यतत्पुत्राः क्रमेणाधिकारिण
 इत्युक्तं । विवादचिन्तामणावपि अपुत्रधनाधि
 कारे भ्रातुरभावे तत्पुत्रः तदभावे आसन्नस
 पिण्डइत्युक्तं वृहस्पत्युक्तवान्धवाइत्यनेन यथाक्रमं
 आसन्नपितृमातृवान्धवाधनाधिकारिणः ते च
 आत्मपितुःस्वसुः पुत्राआत्ममातुःस्वसुः सुताः ।
 आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेयाआत्मवान्धवाः । पितुः
 पितुःस्वसुः पुत्राः पितुर्मातुःस्वसुः सुताः । पितु
 र्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवान्धवाः । मातुर्मातुः
 स्वसुः पुत्रामातुः पितुःस्वसुः सुताः । मातुर्मातुल
 पुत्राश्च विज्ञेयामातृवान्धवाः ॥ आपस्तम्बः । अन्ते
 वासी वार्थास्तदर्थेषु धर्मकृत्येषु योजयेद्दुहिता
 वेति । तदर्थेषु मासिकादिना तद्भोगार्थं धर्म

कृत्येष्विति अदृष्टार्थमिति एवञ्च यस्य मृतस्य
धनं देशान्तरस्थतद्वनाधिकारिसत्त्वे तद्वनविना
शसम्भावनायां तदौर्द्धदेहिककर्म्मार्थं तत्पुण्यार्थञ्च
येन केनापि दातुं युक्तं ॥

यदृच्छयापि यः कुर्यादात्विज्यं प्रीतिपूर्वकमिति
नारदवचने तस्यापि प्रतिनिधित्वात् एतत् प्रप
ञ्चितं शुद्धितत्त्वे । दायभागकृतापि सर्वत्रोक्त
रीत्या मृतधनस्य मृतार्थत्वमनुसन्धेयमिति वदता
प्येतत् स्वहस्तितमिति ॥ महामहोपाध्यायश्रीहरिहर
भट्टाचार्यात्मज श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं
स्मृतितत्त्वे दायतत्त्वं समाप्तं ॥ शकाब्दे १७५० ॥

